

МАЛЕК БЕННАБИДІҢ ӨРКЕНИЕТКЕ ДЕГЕН
КӨЗ ҚАРАСЫНЫҢ *әлеуметтік-зияткерлік*
негіздегі көзқарасы

Badrane Benlahcene

THE SOCIO-INTELLECTUAL FOUNDATIONS
OF MALEK BENNABI'S APPROACH
to CIVILIZATION

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

Малек Беннабидің ӨРКЕНИЕТКЕ

*деген көзқарасының әлеуметтік -
интеллектуалды негіздегі көзқарасы*

Бадран Бенлахсен
Элисон Лэйк қысқартқан

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
Б 15

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Бадран Бенлахсен
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының рұқсатымен расталған

Малек Беннабидің өркеніетке деген көзқарасының әлеуметтік-зияткерлік негіздегі көзқарасы (Kazakh)

Бадран Бенлахсен
ИИТ “Қысқаша кітаптар топтамасы”

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-16-2

The socio-intellectual foundation of Malek Bennabi’s approach to Civilization (Kazakh)

Badrane Benlahcene
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1434 АН / 2013 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-596-7
ИИТ
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org
Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-16-2

УДК 297
ББК 86.38-6

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Малек Беннабидің өркениетке деген көзқарасының әлеуметтік-зияткерлік негіздегі көзқарасы 2011-ші жылы толық түрінде жарық көрді. Сэмюэл Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы?» эссесінен бастап, өркениетке аландаушылық пайда болды және қақтығыс әлемдік тәртіп туралы пікірталасқа қайта енгізілді. Малек Беннаби (1905-1973 жылдар), Алжирдің көрнекті ойшылы және ұлы мұсылман зиялысы, мұсылмандардың құлдырау себептері мен батыс өркениеті мен мәдениетінің жетістіктерін ажыратуға көп көңіл бөлді. Оның ойлаған негізгі мәселесі Құранға немесе исламдық сенімге емес, мұсылмандардың өздеріне қатысты болды. Автор Беннабидің өркениетке деген көзқарасын және метатеоризация әдістемесін қолдана отырып құрылған негізгі қағидаларды зерттейді. Осылайша ол өркениетті ішкі-сыртқы және әлеуметтік-зияткерлік себепшарттар басқарады және өркениеттің өзі үшін теңдеу құруға болатындығы туралы Беннаби теориясының ең қызықты құрамдас бөліктерінің біріне қосымша жарық түсіреді. Адам + Топырақ + Уақыт = Өркениет теңдеуі, оның діні, Беннабидің пікірінше, барлық маңызды шапшандатқышты құрайды деп түсіндіріліп, оның маңыздылығы мұсылман құлдырауының кері бағытында бағаланады.

Айқын көрінетін нәрсе – Беннаби үшін Адам кез келген өркениеттік үдерістің басты күші және онсыз қалған екі құрамдас бөліктің маңызы жоқ.

Нәтижеге келетін болсақ, Беннабидің мұсылмандар өздерінің рухани жағдайларын өзгертпейінше, олар қоғамға айтарлықтай әсер ете алмайтындығына үзілді-кесілді сенуі Құран аятында: «Өркімнің алды-артынан Аллаһтың әмірі бойынша, өкшелеп, қорғаушы (періштелер) бар. Расында бір қауым, өзін өзгертпейінше Алла, оны өзгертпейді. Сондай-ақ егер Алла, бір қауымға бейнет тілесе, Сонда оны ешбір қайтарушы жоқ. Әрі олар үшін Алладан өзге бір жәрдемші де жоқ». (13:11)

Бадран Бенлахсеннің түпнұсқасының қысқартылған басылымы
МАЛЕК БЕННАБИДІҢ ӨРКЕНИЕТКЕ ДЕГЕН КӨЗҚАРАСЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЗИЯТКЕРЛІК НЕГІЗДЕГІ КӨЗҚАРАСЫ

ISBN hbk: 978-1-56564-368-0

ISBN pbk: 978-1-56564-367-3

2011-жыл

КІРІСПЕ

Бұл кітапта Алжирдің көрнекті ойшылы және ұлы мұсылман зиялысы Малек Беннабидің (1905-1973) шығармашылығына баса назар аударылып, оның әдістемесі мен пәлсапасына жаңа түсініктер енгізілді. Зерттеулерінде мұсылмандардың құлдырау себептері мен батыс өркениеті мен мәдениетінің жетістіктерін ашқан Беннаби мәселелер Құран мен ислам сенімдерінде емес, мұсылмандарда жатыр деген қорытындыға келді. Отарлау әсерлері мен өркениетті реттейтін себепшарттардың шынайы көрінісі мұсылман әлемінің мәселелерін шешіп, жаңа мұсылмандық ренессансты бастауы мүмкін.

Жұмыс Беннабидің өркениетке деген көзқарасын және метатеоризация («метатеория») (грек сөздерінен шыққан: *μετά* – кейін, одан тыс; *θεωρία* – теория). *Метатеория* – қисынды теория, онда кейбір басқа теорияның құрылымы, әдістері және қасиеттері қарастырылады, оның ішінде оның нақты сипаттамасы (яғни, қалыптасу және түрлену ережелерін анықтау) және оған қатысты нәтижелерді зерттеу кіреді) әдістемесін (*Mi*) қолдана отырып жасалған қағидаларды зерттейді, Беннабидің өркениетке деген пәнаралық көзқарасын ұсыну және оның құрылымын талдау үшін қолда бар әдебиеттер шеңберінен шықты. Бұл өркениетті ішкі-сыртқы және әлеуметтік-зияткерлік себепшарттар басқарады және өркениеттің өзі үшін теңдеу құруға болады деген Беннабидің теориясын ерекше көрсетеді.

Беннабидің пікірінше, дін бұл Адам + Топырақ + Уақыт = Өркениет теңдеуінің ең маңызды шапшаңдатқышы және мұсылмандардың құлдырауын тоқтату үшін маңызды. Беннаби үшін Адам кез келген өркениеттік үдерістің басты күші, онсыз қалған екі құрамдас бөліктің мәні жоқ. Беннабидің мұсылмандар қоғамын немесе өркениетті сәтті өзгертуден бұрын рухани күйін өзгертуі керек деген сенімі Құран Кәрімнің 13:11-аятында: «Өркімнің алды-артынан Аллаһтың әмірі бойынша, өкшелеп, қорғаушы (періштелер) бар. Расында бір қауым, өзін өзгертпейінше Алла, оны өзгертпейді. Сондай-ақ егер Алла, бір қауымға бейнет тілесе, Сонда оны ешбір қайтарушы жоқ. Әрі олар үшін Алладан өзге бір жәрдемші де жоқ», – деп айтылады.

Өркениеттер мен ғаламдық өзгерістерді зерттеу академиялық ортада маңызды орын алады. Көптеген зерттеушілер мен ғалымдар жетекші өркениетшілердің еңбектеріне шолу жасауға шақырды. Беннаби, мұсылман Ибн Халдуннан кейінгі әлемдегі алғашқы әлеуметтік пәлсапашы және қоғамтанушы адамзат қоғамдары мен өркениеттерін басқаратын және олардың тарихтағы тағдырын анықтайтын әмбебап заңдар мен іргелі қағидаларды іздеді. Оның мұсылман өркениетінің құлдырауына алаңдауы оның себептерін талдауға және оларды шешуге мүмкіндік берді. Дилемманы («дилемма» грек тілінде: *δί-λημμα*, яғни «қос лемма») – бірін-бірі жоққа шығаратын және үшіншісінің мүмкіндігіне жол бермейтін екі қарама-қарсы ұсыныстары бар қақпайлы дәлел. Күнделікті сөйлеуде ол екі нұсқа да қалаусыз болғанда қолданылады және таңдау «аз зұлымдық» қағидасы бойынша жасалады) экономика, саясат және идеология мәселелерімен шешудің орнына, ол өркениеттің өсуіне шапшаңдатқыш ретіндегі ұғымдардың рөлін ерекше атап өтті. Исламды және әлеуметтік ғылымдарды терең түсініп, Беннаби адамзат қоғамдарының көрсеткіштері мен мәдениет пен өркениет серпініне әмбебап тұрғыдан қарады. Ол өркениет шеңберінде әлеуметтік мәселелерді шешуді мақсат етті, бұл әлеуметтік-тарихи құбылыстарды зерттеудің сезімтал бірлігі. Ол: «Әр халықтың мәселесі өзінің мәні бойынша оның өркениетінде», – деді.

Беннабидің пәлсапасы – исламды терең түсінуге негізделген түсіндірудің бірлескен жүйесі. Оның азаматтық және оның тарихтағы бағытын зерттеуге көзқарасы мұсылмандық өркениеттік дағдарыстың себебін анықтауға және оның шығу тегі мен шешімдерін түсіндіруге көмектеседі. Оның ғылыми дайындығы тарихи, әлеуметтанулық және пәлсапалық көзқараспен ұштасып, оған еуропалық өркениетті талдауға және үмбеттің күшті және әлсіз жақтары туралы өзіндік ойлар мен талдаулар жасауға мүмкіндік берді.

Бұл зерттеу Беннабидің өркениетке деген көзқарасына әсер еткен түрлі себепшарттарды анықтауға бағытталған. Онда оның құралдары, әдістері, тұжырымдамалары мен теориялары қарастырылып, оның үдерісі мен тәсілі талданады. Мұндағы мақсат – қазіргі өркениетті және оның әлеуметтік өмірдегі салдарын түсіну және шешім қабылдаушыларға өркениеттік негіз беру.

Беннабидің метатеориялық («метатеория») (грек тілінде: *μετά* – «арасында, кейін, арқылы») және *θεωρία* «қарау, зерттеу») – пән немесе нысан теориясы деп аталатын басқа теорияның әдістері мен қасиеттерін талдайтын теория. «Метатеория» арнайы сөзі мағынасы бар және тек берілген, нақты теорияға қатысты қолданылады: логика – металогика; математика – метаматематика, математикалық дәлелдеу теориясы; физика бөлімдері; метакимия; метабиология және т.б.) тәсілі мұсылман әлемінде XIX ғасырдың басынан бері кең ауқымды талдау жүйесі арқылы артта қалушылықты шешуге және мұсылман өркениетін қайта жандандыруға бағытталған зияткерлік күш-жігерді көрсетеді. Пәнаралық көзқарас тарих пәлсапасынан, әлеуметтік ғылымдардан және Ибн Халдун мұрасынан алады. Бұл келешек мұсылман әлеміндегі және басқа өркениеттердегі әртүрлі ішінара дилеммалардың («дилемма» грек тілінде: *δί-λημμα*, яғни «қос лемма») – бірін-бірі жоққа шығаратын және үшіншісінің мүмкіндігіне жол бермейтін екі қарама-қарсы ұсыныстары бар қақпайлы дәлел. Күнделікті сөйлеуде ол екі нұсқа да қалаусыз болғанда қолданылады және таңдау «аз зұлымдық» қағидасы бойынша жасалады) себептерін анықтау үшін өте қажет.

Беннабидің өркениет тұжырымдамасын жақсы бағалауға мүмкіндік беру үшін біз Джордж Ритцердің метатеоризация («метатеория») (грек сөздерінен шыққан: *μετά* – кейін, одан тыс; *θεωρία* – теория). *Метатеория* – қисынды теория, онда кейбір басқа теорияның құрылымы, әдістері және қасиеттері қарастырылады, оның ішінде оның нақты сипаттамасы (яғни, қалыптасу және түрлену ережелерін анықтау) және оған қатысты нәтижелерді зерттеу кіреді) тәсілін, әлеуметтік теорияның («теория») (грек тілінде: *θεωρία* «қарау», «зерттеу») мәнбілерді тәнік түрде түсіндіруге, үдерістерді талдауға, олардың дамуын болжауға және реттеуге мүмкіндік беретін көзқарастардың, пайымдаулардың, ережелердің реттелген және негізделген жүйесі; зерттеу пәні туралы білім қорытылып, жүйеленетін және ұғымдар, санаттар, пайымдаулар, қорытындылар тұжырымдалатын таным деңгейі) астарлы құрылымын жүйелі түрде зерттеуді қолданамыз. Ол жүйелі түрде исламдық зияткерлік және мәдени негіздерге, яғни Беннаби ұғымдарының негізгі даму саласы. Автор метатеоризацияның (*Mu*) бірінші түрін қолданады. Осы зерттеудің мақсаты – Беннабидің өркениет теориясын метатеоризацияның кіші түрінің төрт өлшемімен жақсырақ түсіну (*Mu*).

Ми қазіргі теорияны түсіну үшін оны тереңірек зерттеуді көздейді. Ол теорияның ішкі-әлеуметтік өлшемі зерттеу аясын қарастырады және танымдық емес, әлеуметтік себепшарттарға бағытталған. Сыртқы-әлеуметтік өлшем макродеңгейге ауысып, үлкен қоғамды және оның теоризацияға әсерін тигізуін қарастырады, сонымен бірге теоризация үдерісі мен әртүрлі институттар арасындағы байланысты атап көрсетеді. Беннабимен бұл өлшем сыртқы-әлеуметтік себепшарттар мен оның тәсілін қалыптастыру мен дамытудың арақатынасына бағытталған.

Ішкі зияткерлік өлшем өркениетті зерттеуге дәстүрлі түрде енетін зияткерлік немесе танымдық мәселелерге бағытталған. Оған негізгі танымдық парадигмаларды, көзқарас мектептерін, парадигманың өзгеруін және метатеориялық құралдарды дамытуды анықтау әрекеттері кіреді. Сыртқы зияткерлік өлшем өркениетті зерттеу ұғымдары, құралдары, тұжырымдамалары мен теориялары үшін басқа академиялық пәндерге ауысады. Беннаби жағдайында бұл өлшем Құранның, мұсылман әлеміндегі діни ойдың, пәлсапаның, жантанудың, жаратылыстану ғылымдарының және өркениеттану саласынан тыс басқа да зияткерлік әрекеттердің әсерін және оның екі басым парадигмасын («*парадигма*» – грек тілінде: *παράδειγμα* – «мысал», «нұсқа», «үлгі»; *παραδείκνυμι* – «бейнелеу» етістігінен шыққан) қамтиды.

Ми қолданыстағы теорияларды түсіну, бағалау, сынға алу және жетілдірудің жүйелі әдістерін ұсынады. Метатеористер әлеуметтанулық теорияларды егжей-тегжейлі, көбінесе салыстырмалы түрде зерттейді. Бұрыннан келе жатқан теорияларды дәлме-дәл бағалау және сыни тұрғыдан талдау мүмкін.

Бұл зерттеудің салыстырмалы әдісі Беннабидің өркениетке деген көзқарасын түсіну, оның көзқарасын Ибн Халдунмен және басқалармен салыстыру үшін *Ми* үлгісін қолданады. Бұл зерттеуде тарихи талдау, салыстырмалы талдау және мазмұндық талдауды үйлестіру арқылы аралас әдістер қолданылады. Салыстыру арқылы автор Беннабидің көзқарасы мен басқалар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды түсініп, ашқысы келеді. Мазмұнды талдау әдісі Беннабидің тұжырымдамаларын, жорамалдары мен арнайы сөздерін қолда-

нады (жүгінеді), оның өрнектерін түсіну, оның құрылымының негізін ашу және оның әртүрлі тұжырымдамаларын *Ми* негізінде терең түсіну жүйесі ретінде қарастыру. *Микро* «*микро*» (атауы *μικρός* – «кішкентай») деген мағынаны білдіретін ежелгі грек сын есімінен шыққан) – *макро* («*макро*» (грек тілінен алынған *μάκρος* (*макрос*) – үлкен, ұзын) – үлкен өлшемдерді немесе елеулі өлшемді көрсететін күрделі сөздердің бастапқы бөлігі) үздіксіздік, күрделі әлеуметтік әлемге қолдануға (жүгінуге) арналған гносеологиялық («*гносеология*») (ежелгі грек зат есімінен *γνώσις* «білім» + *λόγος* «сөз, сөйлеу, ақыл; пікір; оқу») құрал қолданылады.

Беннабидің зерттеулерінің негізін және оның өркениетке деген көзқарасын талдауға арналған осы зерттеудің негізгі қайнар көзі – Беннабидің зерттеулерінің қортындыларынан туындайды, ол өзінің барлық кітаптарын «*Мишикият әл-Хадара*» (Өркениет мәселелері), әлеуметтану және оның әртүрлі салалары, тарих пәлсапасы, антропология («*антропология*») (ежелгі гректің *ἄνθρωπος* – адам және *λόγος* – ғылым деген зат есімдерінен шыққан) – адамды, оның шығу тегін, дамуын, табиғи (табиғи) және мәдени (жасанды) ортада өмір сүруін зерттейтін ғылыми пәндердің жиынтығы), тарих және басқа да әлеуметтік ғылымдар туралы басқа еңбектері. Автор басқа шығармаларды екінші көз ретінде пайдаланады.

Бірінші тарау

Өркениет: түсініктер мен тәсілдер

Пәнаралық көзқарас өркениеттегі теория мен зерттеу үшін ең тиімді болып табылады, өйткені ол құбылыстың барлық қырларын қамтиды. «Өркениет» тұжырымдамасының дамуын және оның тарихындағы мәселелерге көзқарастарды зерттеу барысында өркениеттану саласындағы басым парадигмалар мен мектептерді анықтауға көмектеседі.

Өркениет тұжырымдамасының әртүрлі өркениеттердегі мәдени және тілдік дәстүрлерден қалай пайда болғанын анықтау, әсіресе батыстық және мұсылмандық дәстүрлерде қиынға соғады. Өркениеттің әртүрлі салаларына берілген әртүрлі анықтамаларға қатысты дау-дамай да қиын.

Көптеген зерттеушілер «өркениеттер – бұл ең кең мәдени нысандар» деген пікірге келіседі. Өркениетті тарих пен дамудың мәнмәтініне барлық уақытта орналастыратын Хантингтон, Ибн Халдун, Тойнби, Беннаби және басқа өркениет зерттеушілері сияқты, өркениетті дінмен де ұштастырады, «бұл өркениеттің орталық сипаттамасы» деп мәлімдейді.

Ислам және Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.)* тайпалық араб қоғамындағы әлеуметтік қатынастардың негіздерін әртүрлі әлеуметтік қабаттар мен этностарды («*Этнос*» (грек тілінде: *ἔθνος* – халық) – кейбір этникалық теорияларда – әртүрлі авторлар шығу тегі, біртұтас тілі, мәдениеті, шаруашылығы, тұрғылықты жерінің аумағы, өзін-өзі қамтитын ортақ нысанды немесе бір адамға ғана тән сана, сыртқы келбет, ақыл-ой және т.б. белгілермен біріктірілген адамдардың тарихи қалыптасқан жиынтығы және «халық» арнайы сөзіне мағынасы ұқсас сөз) біріктіретін ұғымдарға негізделген азаматтық ислам мәдениетіне айналдырды. Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.)* жаңа қоғам мен өркениеттің негізін қалаушы ретінде көшпелі және рулық мәдениеттің орнын басуды қаланың дамуын ескертті. Оның Медина қаласы өркениетті өзгертудің түйіні болды.

«Өркениет» арнайы сөзі алғашқы рет XIV ғасырдағы Ибн Халдунның еңбектерінде пайда болды. Ол Батыстық «өркениет» арнайы сөзімен салыстыруға болатын *хадара* немесе *умран* ('өркениет туралы ғылым') деген арнайы сөздерді енгізді. Ибн Халдун өркениетті адамдарды бірге тұратын және бірге өмір сүруге тиісті мемлекет ретінде қарастырды. Оның тұжырымдамасы бойынша «құбылыс адам өзінің біртіндеп дамуында серпінді сипатына негізделеді».

Өркениет тұжырымдамасы XIX ғасырдың аяғында мұсылман зияткерлері арасында исламдық қайта өрлеу мен қазіргі Еуропамен алғашқы байланыстармен одан әрі дамыды. *Хадара* тұжырымдамасы араб әлеміндегі ғылыми және зияткерлік топтар арасында кеңінен танымал болды және Беннаби оны «өркениетті» білдіру үшін таңдады. Мұсылман әлемінің басқа тілдерінде оның мәдени (*маданиййя*) туындысы қолданылды.

---

* (с.а.с) – *Саллаллаху алейхи уа саллям*. 'Оған Алланың сәлемі мен игілігі болсын!' Мұхаммед пайғамбардың аты аталған сайын айтылады.

Мұсылмандық және батыстық көзқарастар өркениеттің алғашқы құрамдас бөліктері бойынша келіседі: қалада тұру, тәртіп немесе ұйым және отырықшы өмір. Тілдердің өркениетке арналған әртүрлі сөздері өркениеттің қалалық қоғамды, басқарудың қандай да бір пішінін, сауаттылықтың пішінін, адамдардың қоршаған ортаны және өмірді өзгерту қабілеттілігін, арнайы атқарымдарын, әлеуметтік қатынастар желісін және нанымды қамтитындығын білдіреді. Құдайдың жүйесі немесе одан жоғары болмыс.

Өркениеттердің негізгі қасиеттері туралы кең келісімге қарамастан, болашақта, әдістемеді (әдіснамада), оған шоғырлануда және түсініктерде айырмашылықтар бар. Әртүрлі тәсілдер пәлсапа, тарих және әлеуметтік ғылымдардың басым парадигмаларында антропология мен әлеуметтанудың субпарадигмаларымен бірге қарастырылады. Тұсаукесер жалпы өркениет мәселесін және әсіресе Беннабидің тұжырымдамасын түсінуге негіз береді.

Тарих пәлсапасы оқиғаларға ұтымды түсініктемелер беруге ұмтылыс ретінде пайда болды. Осы тақырыптарды зерттеуде: тарих, өткен іс-әрекеттерді, оқиғалар мен жағдайларды «бірінші ретті» зерттейтін болса, тарих пәлсапасы «екінші ретті» зерттеу болып табылады. (Тарих өткен іс-әрекеттерді, оқиғалар мен жағдайларды «бірінші ретті» зерттейтін болса, тарих пәлсапасы «екінші ретті» зерттеу болып табылады: осы тақырыптарды зерттеу). Мұны оқиғалармен, әрекеттермен және жағдайлармен тікелей айналыспайтын «мета» сөз алды қосымшасын зерттеу деп санауға болады; оның орнына бұл жанама зерттеу өткенге қатысты жауаптарды түсіндіруге және пысықтауға тырысады. Тарих пәлсапашылары тарих үдерістерді жан-жақты көзқарастармен сараптайды.

Тарихшылар өткенді, қоғамның неге өзгертетінін, тарихтағы актерлер мен Аллаһтың болжағыштығының рөлін және тарихи қозғалыстардағы әмбебап заңдылықтарды сипаттауға тырысады. Кейбір мәзһабтар Құдайдың еркінің бар екендігіне назар аударса, басқалары тарихи үдерістегі жеке тұлғаның немесе экономикалық және басқа да жеке күштердің рөлін жоғарылатады. Платон, Гердер, Гегель және басқа да көптеген еуропалық ойшылдар тарихқа деген ілгерілікті көзқараста уақыт пен тарихтың яһудилік-христиандық көзқарастарын тарихи айналымдардың классикалық ұғымымен үйлескен түзу сызықтағы ілгерілік ретінде қарастырды.

Біртұтастықтың негізін құра алатын жалпыға бірдей қабылданған тұжырымдамалық нобайсыз дүниежүзілік тарихты жазуға тырысқандар үш тәсілді қолданды: барлық мәдениеттер (өркениеттер) бірдей дамуға ұшырайтын мәдениеттер немесе өркениеттер топтамалары (дәйектілігі) үлгісі; өрнек; ілгерілік үлгісі; және адамзаттың алуан түрлі халықтарының қарапайым қатарлас тарихы. Тізбектелген үлгі – бұл ең дамыған және Ибн Халдун сияқты өркениет мектептерінің еңбектерінен шыққан.

Тарих пәлсапасының дәстүрлі парадигмасымен және оның өркениетке деген түрлі көзқарастарымен салыстырғанда, әлеуметтік ғылымдар парадигмасы енді ғана пайда болып келеді. Антропология адамзат өркениеті мен мәдениетін зерттеуге бағытталған алғашқы әлеуметтік ғылым болды. Өркениет антропологиялық дәстүр бойынша мәдениеттің ең жоғарғы күйі және ең кең мәдени сәйкестілік болып табылады.

Әлеуметтанушылар тарихқа басқа қырдан қарайды. Тарихи әлеуметтану, ең алдымен, өзгерудің құрылымдық үдерістерінің даму үлгідерін құруды көздемейді. Ол тарихи оқиғалардың, мәнбілердің немесе институттардың әлеуметтік қырларын зерттей отырып, тарихқа назар аударады. Бұл мәтінде өркениет ауқымды құбылыс және ұзақ мерзімді дамудың тарихи біртіндеп даму үдерісі ретінде макроәлеуметтануға жатады. Тарихшылар мен тарих пәлсапашылары сияқты, макроәлеуметтанушылар да адам өміріндегі өзгерістердің негізгі үдерістерін талдау уақытының кең ауқымында түсінуге болады деп санайды.

Біздің заманымыздың өзекті мәселелері барған сайын макроәлеуметтік ретінде қарастырылып, макроәлеуметтік теория мен шешімдерді іздеуді қажет етеді. Көптеген микроәлеуметтік мәселелер мен дамуды тек кең қоғамдық үрдістер жағдайында түсінуге немесе шешуге болады. Макроәлеуметтану өзінің талдау бірліктеріне бағытталған, ұзақ мерзімді үдерістерді, мәдени жүйелерді, қоғамдарды және өркениетті талдау арқылы ауқымды құбылыстарды зерттеуге ықпал етті.

Өзгерістер әлеуметтануы өркениет пен тарихи өзгерісті зерттеуге өзгеріс деңгейлерін бір айнымалыға: өлшем (отбасы, қоғам, мәдениет, өркениет, әлем), кезең (тарихи, ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді), немесе қыр (мәдени, зияткерлік және өркениеттік) негізге ала отырып жіктеу арқылы

ықпал етті. Тәжірибелікке бағытталған әлеуметтік ғылымдар парадигмасы теориялық және пәлсапалық сұрақтардан аулақ болды. Әдебиеттер өркениетті пәнаралық зерттеудің және оның күрделілігін жүйелі түрде зерттеудің әдістемелік қажеттілігін көрсетті. «Өркениеттің» әртүрлі тұжырымдамалары оның көп қырлы сипатын және қолданыстағы тәсілдердің жеткіліксіздігін қарастыруға көмектесе алады. Өркениетті зерттеуді жан-жақты басқарудағы басқа тәсілдердің сәтсіздігі өркениетті әртүрлі деңгейде оқшауланған түрде жеткілікті дәрежеде зерттеуге болмайтынын, бірақ оларды ғаламдық тұрғыдан тұжырымдау керек екенін көрсетеді.

Екінші тарау

Беннабидің өркениетке көзқарасының негізгі тұжырымдамалары

Беннаби қазіргі мұсылман әлеміндегі түрлендіру және жаңашылдық бағыттарды дағдарыстың себептерін ескермей, тек нышандарға назар аударғаны үшін сынға алды. Ол мұсылман әлемінде ренессансты, яғни қайта өрлеуді тұтандыруға бағытталған күш-жігер дағдарысқа жүйелі көзқарас тудырмады деп мәлімдеді. Мәселе *Әл-Миуаххид* дәуірінен кейінгі дәуірдегі мұсылман мәдениетінен туындады және Беннаби тарихи үдеріс отарлау қабілетіне жол ашты дейді. Мұсылман әлеміндегі қазіргі жағдайдың басты себебі отарлау емес, бірақ біздің отар болуға деген осалдығымыз – бұл екінші себепшарттардың бірі.

Беннабидің өркениетке берген анықтамалары әртүрлі. Ол өркениет қоғамның маңызды мәселелеріне қарсы тұру үшін әлеуметтік мүмкіндіктерді белсендіреді деп мойындады және адам өміріндегі ақылақтық және материалдық қырлар арасындағы тепе-теңдікті көрсетті. Қоғам адамзат тарихындағы әрекеттерді ақтайтын болғандықтан, қоғам кез келген өркениетті үдерістің негізгі күші болып табылады.

Беннаби адамгершілік және материалдық себепшарттар адамзат қоғамында тепе-теңдік пен тіршілік етуді қалыптастыру және ынтымақтастық пен бірлікті қалыптастыру үшін өте маңызды деп мәлімдеді. Ол

өркениетті оның құрылымы мен әлеуметтік мәні арқылы анықтады: «... адам топта қалай өмір сүруге болатындығын біледі және өзінің тарихи атқарымын орындау үшін адам өмірін ұйымдастырудағы әлеуметтік қатынастар желісінің маңыздылығы және ... жауапкершіліктері».

Беннаби үшін «Өркениет = Адам + Топырақ + Уақыт» жеке тұжырымы өркениет теңдеулерін ұсынды, ол оның құрамдас бөліктерін немесе оның күрделі қосындылардың не қоспа/қоспаларының бөлшектерін құрылымдық тұрғыдан анықтайды. Кез келген өркениеттік іс-әрекеттің немесе өнімнің осы негізгі құрамдас бөліктері өркениет мәселесі үш санатқа бөлінетінін көрсетеді: адам, топырақ және уақыт.

Беннабидің айтуынша, адамдар шығаратын барлық нысандар немесе заттар адамнан (*инсан*), топырақтан (*тураб*) және уақыттан (*уақт*) пайда болады. Әр қоғамда кездесетін үш құрамдас бөлік қоғамның өркениетті үдерісті бастауы үшін негіз болып табылады. Адамның жеке өмірін құру, топырақты пайдалану және уақытты ұйымдастыру мәселелерін ғылыми тұрғыдан қарастырған кезде ғана азаматтық қоғам қажетті әлеуметтік қызметтер мен дамуға қажет адамдарға көмек көрсетеді. Бұл теңдеуде адам (*инсан*) өркениеттің негізгі құралы және кез келген өркениетті үдерістің орталық күші болып табылады. Беннаби мұсылман әлеміндегі түрлендіру қозғалысын адами себепшартынан гөрі қоршаған ортаны өзгерту әрекеті үшін сынға алып, біз адамды өзгертуіміз керек деп тұжырымдады. Ол өркениет өзінің қоғамдағы рөлін жүзеге асыру үшін өзінің сипаттамаларын өзінің мінсіздік ұғымдарына айналдыратын бірлескен тұрпаттағы адаммен бірге көтеріледі деп мәлімдеді.

Беннабидің айтуынша, бағдар ұғымы өркениет қозғалысындағы үйлесімділікті, мақсаттардағы бірлікті және бір көздерден басталатын және ұқсас мақсаттарға бағытталған күштер арасындағы қақтығыстарды болдырмауға қатысты. Беннаби мәдениетті адамға әлеуметтік тұлға ретінде, ал қоғамды жинақтаушы мекеме ретінде әсер ететін бірінші себепшарт ретінде қарастырды. Мәдениет тәртібі өркениеттің бағытын және оның тарихтағы тағдырын анықтайды.

Беннаби теңдеуінде дін үш құрамдас бөлікті өркениеттік үдеріске бағыттау үшін өте маңызды. Тарихтағы ерекшеліктерсіз барлық өркениеттер

діни ұғымдар аясында өркендеді. Алайда, Беннабидің көзқарасы бойынша дін адамды, топырақты және уақытты бір жобада біріктіретін өркениеттік үдерісті бастамайынша, шапшандатқыш ретіндегі өркениеттік атқарымын бастай алмайды. Ол қазіргі өркениеттер адамның, топырақтың және уақыттың өзіндік серпінді жинақтауын діни ұғымның шеңберінде тұжырымдады. Беннаби кез келген әрекеттің құрамдас бөлігі үш санаттың біріне жататын қоғам салаларының пайда болуы мен табиғатын талқылады: нысандар, адамдар және ұғымдар. Бұл құрамдас бөліктерге жинақтау тетігін қолдану барлық іс-әрекеттер, ерлердің қосындысы, сонымен қатар материалдар мен құралдардың қосындылары және сол әрекеттердің артындағы ұғымдардың жиынтығы екенін көрсетеді. Өркениеттің жетістігі адам жасаған барлық іс-әрекеттердің жиынтығынан туындайтын іс-әрекеттің толықтығымен байланысты.

Тұлға саласында өркениет өз үдерісін қоғамның қызметіне бірлескен өзгерген жеке адамнан бастайды. Беннабидің «адамдар патшалығы» белгілі бір топ арасындағы сындарлы немесе бүлдіргіш қатынастардың жиынтығын білдіреді және осы қатынастардың маңыздылығын атап көрсетеді. Демек, қоғамның өркениеттік үрдісіндегі тағдыры адамдар жүйесімен қалыптасқан сол жүйеде қатынастардың сипатына немесе сапасына негізделген.

Беннабидің пікірінше, мұсылмандық өркениетте әсерлі ұғымдар аймағы қасиетті немесе зайырлы Құран мен Сүннет қайнар көздерінен алынған әсерлі ұғымдардан тұрады және қоғамды белгілі бір құндылықтар мен әдептілікке бағдарлап, бағыттайтын үлгі ретінде қызмет етеді. Беннаби өркениетке дейінгі қоғамды тарихқа еруге және оның алғашқы тұрпаттарына, яғни архетүрлеріне («*архетип*») (грек сөздерінен шыққан: *ἀρχή* – бастау; *τύπος* – із, пішін, үлгі). Анықтама: Архетиптер – әмбебап «ұжымдық бейсаналық» мазмұнын құрайтын және адамның ойлауы мен мінез-құлқын тосын түрде анықтайтын адамның әмбебап туа біткен жансезімдік құрылымдары) сәйкес ұғымдар жүйесін құруға жұмылдыратын тірі, серпінді ұғымның нәтижесі деп санады.

Ұғымдар саласы қоғамға өзінің өркениетін болжау үшін көзқарас пен өзіндік заңдылықтар береді және мәдениетті ажырата отырып, қоғамдағы

барлық адамдар ұстанатын түптұлға қалыптастырады. Ұғымдар саласы қоғам үшін тарихтағы кез келген сындарлы рөлді атқаруы үшін маңызды. Нысандар патшалығы өркениет үрдісіне қажетті құралдарды, арналарды, табиғи қорларды ұсынады. Ол қоғамның тарихи қозғалысы үшін материалдық қажеттіліктерді қамтамасыз етеді және оның өркениеттік үдерісінде қоғамның ұстанымын білдіреді.

Беннаби бұл салалар арасында «әлеуметтік қатынастар желісіз» бірде-бір тарихи қызмет болмайды, бұл оның табиғаты мен серпінін әлеуметтік-мәдени және тарихи тұрғыдан түсінумен тығыз байланысты құбылыс деп тұжырымдады. Үш саланың арасындағы диалектикалық («диалектика» (көне грек тілінде: *διαλεκτική* «дауласу, пайымдау өнері» *διά* «арқылы; бөлек» + *λέγω* «сөйлеймін, баяндаймын») – пәлсападағы дәлелдеу әдісі, сонымен қатар қайтару әдісі. Белгілі бір ойдың мазмұнын болжауға болатын қайшылықтарды зерттейтін ойлау) қатынас әлеуметтік қатынастар желісін білдіреді. Бұл сала өркениет құруға тырысқан Кез келген тарихи іс-қимыл үшін үш сала арасындағы ең аз қажетті қатынастарды қамтамасыз етеді. Үш сала әлеуметтік қатынастар желісіз жұмыс істей алмайды.

Беннаби бірінші кезекте мұсылман қоғамын қайта құру, оның мәдениетін қалпына келтіру және құлдырау кезеңінен қалған жағымсыз құрамдас бөліктерден тазарту мәселелерімен айналысқандықтан, ол «тәуелсіздік әлеуметтанудың» қажеттілігін баса айтты. Жаңа әлеуметтанудың бастапқы нүктесі – «қоғамды» қайта құру. Ол табиғи қоғам қозғалмайтын қоғам болғанымен, тарихи қоғам серпінді дегенді білдірді. Ол кейбір сипаттамалар тарихи қоғамның барлық түрлеріне тән деп тұжырымдады. Әлеуметтік қатынастар желісі қоғам мүшелерін байланыстырады және қызметті сол қоғамның нақты борышы мен міндеті болып табылатын жалпы атқарымды орындауға бағыттайды.

Үшінші тарау

Беннабидің өркениет қозғалысын түсіндіруі

Беннаби өркениет айналымын «оның ағымынан кейінгі ұқсас, бірақ бірдей емес мәндерден тұратын сандық қатар» ретінде қарастырды, бұл белгілі бір өркениеттер айналымды және заңды бағыт бойынша жүреді деген болжам жасады. Әрбір әлеуметтік топ өркениетке өзіндік сипаттама береді және әрбір өркениеттің өзіндік ерекшелігі бар. Өркениеттер өздерінің ерекше жан-уақыттық жағдайларымен ерекшеленеді, бірақ тарихтағы жалпы үлгісімен ұқсас.

Беннаби өркениет өзінің айналымын оның негізгі құрамдас бөліктері діни ұғым шеңберінде жинақталған кезде бастайды және бұл іргелі құрамдас бөліктер серпінді өзара әрекеттестікте болмаған кезде аяқтайды деп мәлімдеді. Әрбір өркениет тарихта өзінің рөлін ол құлдырап, дамымайынша және адамзатқа жетекшілік етуді тоқтатқанға дейін атқарады. Тағы бір өркениет өзінің айналымын тарихта жаңадан бастайды. Бұл өркениеттің өтпелі үдерісі тарихтағы айналымдық құбылысты ақтайды.

Беннаби кез келген қоғам өзінің өркениеттік үрдісінде өркениеттік түрлендіруге әкелетін белгілі бір заңдылықты ұстанады деп тұжырымдады. Өркениетке дейінгі кезеңді аяқтағаннан кейін қоғам өзінің екінші сатысында (өркениетті кезеңінде) үш кезеңнен өтеді: жан (рухани), ақыл (оңтайлы) және түйсік (ырықсыз сезім).

Айналымдық ұғым әлеуметтік мәселелерді біздің тарих айналымындағы жағдайымызды анықтау және құлдырау себептері мен ілгерілік әлеуетін түсіну арқылы шеше алады. Айналым тұжырымдамасы өркениеттің қозғалысын түсіндіре алады және адамның әлеуметтік болмысын талдау мен түсінудің негізі болып табылады. Бұл ұғымды Ибн Халдуннен дамытқан Беннаби адамзат өркениеті берілген нүктеден басталып, белгілі бір заңдылыққа сүйенеді деп ұсынды. Соңғы кезеңде өркениет құндылықтары көшпелі түрде өтіп, басқа жерге жылжиды. Бұл ауысу айналымның болуын білдіреді.

Беннаби айналымның үш кезеңі бір жағдайдан екінші жағдайға тосын түрде ауысу емес, адамдар мен қоғамдағы терең қайта құрулар мен түрленулерді көрсетеді деп сенді. Үш себепшарттың тарихи табиғи байланысты жинақтауын қалыптастыру үшін ерекше жағдайлар қажет: адам, топырақ және уақыт. Бұл жинақтау қоғамның дүниеге келуін білдіреді, өйткені ол өзінің тарихи іс-әрекетінің басталуымен сәйкес келеді. Бұл кезде әлеуметтік құндылықтар әлі нақты емес.

Әрбір өркениеттің басында діни ұғым өркениеттің қозғалысын қалыптастыру үшін тұқым себеді. Содан кейін, рухани кезең жеке адам мен қоғам өмірінде үстемдік ете бастайды. Осы кезеңде ыдыраған адам әлеуметтік қатынастар желісі тығыз болған кезде бірлескен адамға ауысады. Бұл шарттандыру үдерісі сенімді ұғымның талаптарына сәйкес атқарымдық байланыстағы бейне қосылғыларды ұйымдастырады. Жеке тұлға өмірге, осы жаңа жағдайға, Рух заңдарына сүйене отырып қатысады.

Қоғамдық қатынастар желісі өзінің мінсіз күйіне жетеді, ал діни ұғымы кеңейе береді. Сонымен қатар, өркениет енді жаңа тәртіп пен жаңа қалыптар жасай отырып, жаңа мәселелер мен қажеттіліктерді жеңе алады. Рухани кезең қоғамның дамуымен, материалдық мәселелердің көтерілуімен және өркениеттің кеңеюімен өркениетті екінші (оңтайлы) кезеңге жылжыта отырып азаяды. Өркениет тарихта қазір алға жылжып келе жатқанда барлық әрекеттерді ақыл бақылайды. (Өркениет тарихта алға жылжып келе жатқанда, ақыл қазір барлық әрекеттерді бақылайды.) Өркениет ұтымды кезеңге ауысқан кезде қоғам өзінің дамыған қатынастар желісіне ие, бірақ белгілі бір кемшіліктерге тап болады. Жантанулық тұрғыдан алғанда, жеке тұлға өзінің әлеуметтік атқарымдарын орындау кезінде өзінің өмірлік қуатын толық меңгере алмайды. Қоғамның күштерінің бір бөлігі әрекетсіздікке түсіп, басқалары құлдырайды.

Өркениеттің бүкіл тарихында оның біртіндеп даму үдерісі жеке тұлғаның жантануы мен қоғамның ақылдық құрылымында көрінеді, ол жеке адамның мінез-құлқын түзетуді тоқтатады. Оңтайлы күштер жеке тұлғаның қызметін бақылауды жоғалта бастаған кезде өркениет ырықсыз сезімді күштер рухани және оңтайлы күштер үстемдік ететін жаңа мәнмәтінге тап болады. Өркениет өзінен кейінгі кезеңге өтіп, оның құндылықтары адамның, топырақтың, уақыттың жаңа жинақтауына көшеді.

Осы үшінші кезеңде әлеуметтік желі еріп кетеді, діни ұғымдар немесе қоғам жеке түйсіктерді, яғни ырықсыз сезімдерді меңгере алмайды. *Хаос* («*хаос*» (ежелгі гректің *χάος χαίνω* деген сөзінен шыққан *χάος* – ашыламын, кең ашыламын) – космогония мен космология санаты, Әлемнің бастапқы күйі, материя мен кеңістіктің (тәртіпке қарсы) пішінсіз үйлесімі) пен заңсыздық басым. Түйсіктер біртіндеп босатылады, өйткені жанды меңгеру біртіндеп төмендейді.

Түйсіктер толығымен босатылған кезде адамның тағдыры олардың ықпалына түскен кезде, өркениеттің үшінші кезеңі басталады, діни ұғым өзінің әлеуметтік атқарымын орындауды тоқтатады. Демек, қоғам ыдырап, өркениет айналымын аяқтай береді. Жанның шабыты тоқтаған кезде, ұтымды жұмыс та тоқтауға ұмтылады.

Беннаби өркениеттер діни ұғыммен ұштасып, түйсіктік, яғни ырықсыз сезімдік күштер рухани және парасатты күштер үстемдік еткен кезде аяқталатын өзара байланысты айналымдар деп тұжырымдады. Ол өркениеттің осы үш айналымы бар айналым өркениеттің өмірлік қуатын және оның бір кезеңнен екінші кезеңге қалай ауысатынын көрсетеді деп сенді. Өркениет біртіндеп дамуының әр кезеңін білу және оның сипаттамаларын түсіну бізге даму мен біртіндеп дамудың жалпы шеңберін ұсынады. Беннабидің қоғамдарды жіктеуіне сүйене отырып, адамзат қоғамы өмірінің бір кезеңінде өзін-өзі түзете алмайды деп түйіндейді. Керісінше, ол өзінің дамуындағы жан-әлеуметтік құндылықтарға сүйене отырып, бір жағдайдан екіншісіне ауысады. Демек, қоғамның даму барысындағы орнын білу сол қоғамның кезеңін, онымен байланысты мәселелер мен жетістіктерді анықтау үшін қажет.

Даму кезеңдерін бейнелейтін өзекте тарихи қоғам белгілі бір орынды алады, деді Беннаби. Тарих үш кезеңнің бар екендігін көрсетеді: өркениетке дейінгі қоғам, өркениетті қоғам және өркениеттен кейінгі қоғам. Кез келген сәтте әр қоғам осы үш нақты кезеңнің бірінде болады және нақты құндылықтармен сипатталады. Беннаби өркениет мәселелерін түсіну әдістемесі үшін тарих, әлеуметтану және жантануға көңіл бөлді. Ол қазіргі мұсылман әлемінің ерекшеліктерін ашу үшін қоғамның тарихи саяхатын түсіндіру үшін жан-әлеуметтік түсіндіру қолданды.

Беннаби өркениетке дейінгі қоғамдағы жеке тұлғаны Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) дәуіріндегі араб бедуиндері сияқты өркениет айналымына еруге дайын табиғи адам (homo natura) ретінде қарастырды. Өркениетті қоғамға өркениетті қабілеттерді ынталандыру үшін қозғаушы күш қажет. Қоғам өркениеттің бастапқы құрамдас бөліктеріне (адам, топырақ және уақыт) ие болғанымен, олар діни ұғымның күшінсіз қозғалмайды. Діни ұғым шеңберінде адам, топырақ және уақыт арасындағы серпінді өзара әрекеттестік болмаса, қоғам өзінің өркениеттік үдерісіне қатыспайды немесе кез келген жан-әлеуметтік қайта құруларға куә болмайды.

Жеке адамның және қоғамның жан-әлеуметтік дамуы өркениетті қозғалысқа мүмкіндік береді, өйткені қоғамның әлеуеті әлеуметтік жобаға бағытталған. Өркениетті қоғам өз мақсатына жету үшін өзін өзгерте бастаған кезде оның өркениеті пайда болады. Өркениетті кезең қоғамның өзіндік дүниетанымы мен мәдениетін ұйымдастыру мен тұжырымдау қабілетін көрсетеді. Адам өркениетті үдерісті бастауға дайын болған кезде, әлеуметтік қатынастар желісі ең мықты болады. Бұл тұрғыда қоғам өзінің өркениетін қорғап, өзінің даму қарқынын сақтай алады. Осы сатыдағы барлық адамдар қоғамның қорғауында болады, ал қоғам өзінің азаматтық қызметін атқарады.

Қоғам өркениеттен кейінгі кезеңге жеткенде, ол енді серпінді болмайды және құлдырауға түсіп, өркениеттік қабілеттерін жоғалтады. Демек, діни ұғым өркениеттік құндылықтарды жинақтауды тоқтатады, ал әлеуметтік қатынастар желісі нашарлайды. Дегенмен, құлдырау мүмкін емес. Тағы бір өркениетті әрекет қоғамды бұл тағдырдың алдын алып, құлдырау жолын өзгертуі мүмкін. Қоғам өзінің мәдени шеңберін жоғалтқаннан кейін, оның ұғымдар саласы хаос жағдайына түседі және оның мәдениеті өркениетті болмайды. Беннаби ғалымдар арасында кезеңдердің шатасуы мен олардың сипаттамаларын дұрыс түсінбеуді атап өтті. Кезеңдердің шатасуы қоғамның мәселелерін шешуге бағытталған кез келген әрекетті қиындатады.

Беннаби мұсылман әлеміндегі қазіргі жағдайдағы мәселелерді қоғам басқа кезеңдермен салыстырғанда алғашқы ойларын немесе мінез-құлқын жоғалтқан үшінші кезеңде қарау арқылы шешуге тырысты. Өзінің мәселелерін шешу үшін қоғам мәдениеттен кейінгі адамның си-

паттамасынан босатылған жаңа адамды құру арқылы өзіндік ерекшелігі мен серпінді мінез-құлқын қалпына келтіруі керек. Содан кейін ол уақыт пен топырақпен бірге жаңа жиынға кіріп, діни ұғымды енгізе алады. Беннаби біздің тарих кезеңімізді және артта қалудың немесе дамудың себептерін білу қажеттілігін алға тартты. Әлеуметтік мәселелер тарихи болып табылады: қоғамға белгілі бір даму кезеңінде ыңғайлы нәрсе басқа кезең де зиянды болуы мүмкін.

Беннаби сонымен бірге қоғамның біртіндеп дамуына жан-әлеуметтік тұрғыдан қарады және қоғамның үш жан-әлеуметтік даму дәуірі: заттардың жасы, адамдардың жасы және ұғымдар дәуірі ұғымын енгізді. Ол адамдар, нысандар (заттар), үш дәуір тұжырымдамасына мән беретін ұғымдар арасындағы диалектикалық қатынастың жалпы тұжырымдамасын ұсынды. Беннабидің айтуынша, әр қоғамның өзінің күрделі мәдени әлемі бар, мұнда заттар, адамдар мен ұғымдар салалары қоғамның үйлесімді әрекетімен сабақтасады. Бір патшалық әрдайым қалған екі патшалықтан жоғары тұрады. Қоғам өзінің дамуының басында өз үкімдері мен шешімдерін нысандар саласы белгілеген өлшемдерге сәйкес тұжырымдайды. Пікірлердің табиғаты мен сапасы адамның алғашқы қажеттіліктеріне бағынады және оны нысандар саласында негіздейді. Беннаби адамзат қоғамы нысандардың жасын өркениетке дейінгі және өркениеттен кейінгі кезеңдерде бастан кешіреді деп тұжырымдады. Қазіргі мұсылман қоғамында бұл жантанулық, ақылақтық, әлеуметтік, зияткерлік және саяси деңгейлерге әсер етеді. Жантанулық және ақылақтық деңгейлерде мәдениет нысандарға шоғырланған кезде «нысан» құндылықтар ауқымының басында тұрады, үкім сапалық емес, сандық болады және бәрі құндылықтармен емес, заттардың ауқымымен бағаланады.

Екінші ғасырда қоғам өз пайымдауларын емес, заттар үлгісін емес, қоршаған орта саласынан шығатын адам үлгісіне немесе нұсқасына сәйкес өз пікірлерін қалыптастырады. Бұл заманда заттар мен ұғымдар саласы адамдармен бірге жүруі керек. Беннаби *Джахиль* (исламға дейінгі араб) қоғамын тайпалық шекарада шектелген адамдар әлеміндегі ұғымдарды орталықтандырудың мысалы ретінде ұсынды. Қазіргі кездегі мұсылман қоғамында заттар мен адамдардың билеп-төстеушілігі арасында Беннабидің пікірінше, ақылақтық және саяси деңгейде зиянды байланыс бар.

Бұл автор үш дәуір тұжырымдамасы – бұл тарих барысында қоғамның қозғалысын өлшеудің маңызды құралы және қоғамның өрлеуде немесе құлдырауда тұрғанын білу үшін белгілі бір сәтте қоғамның жетекші құндылықтарын өлшеу керек деп санайды. Қоғамның әрекеті нысандар саласы адамдар мен ұғымдардың екі аймағымен араласатын бірлескен қызмет ретінде қарастырылуы керек. Бір сала әрқашан қалған екеуіне үстемдік етеді, бір қоғамды басқаларынан ойлау және мінез-құлық жағынан ажыратады.

Үш ғасыр тұжырымдамасы қоғамның жан-әлеуметтік жетілуін, өркениеттік үдерісінің бағытын, қызметін ұйымдастыруды және құндылықтардың тарих бойынан кезеңге ауысуын өлшеу мөлшері ретінде қолданыла алады. Сонымен қатар, бір саланың қалған екеуіне үстемдік етуі қоғам өзінің тарихи қозғалысында қай жерде орналасқандығын көрсетеді. Жастар қоғамның кез келген даму кезеңінде үстемдік ететін және оған әсер ететін әлеуметтік құндылықтар мен мәдени ортаны бейнелейді.

Беннаби мұсылман әлемін өркениетке дейінгі кезеңге қойып, жаңа өркениеттік үдеріске ену үшін күреседі. Ол өркениеттің қозғалысын тарихтағы өркениеттің серпінді үдерісін жан-жақты түсіну үшін әртүрлі деңгейдегі талдау арқылы түсіндірді. Оның айналымдық, үш кезең және үш жас туралы тұжырымдамалары бір құбылыстың көп деңгейлі талдауы болып табылады.

Қоғамның өркениеттік үдерістегі дамуы сапалы және сандық деңгейде тіркеледі, деп атап өтті Беннаби өзінің әлеуметтік қатынастар желісінде, бұл қоғамның тарихындағы кезеңдерді көрсетеді. Ол кез келген өркениеттік үдеріс, оның үш саласы дамымай тұрып басталады деген пікір айтты. Адамдар патшалығының қалыптасуы әлеуметтік қатынастар желісін құрудың алғы шарты болып табылады. Одан кейін қоғам ұғымдар мен нысандар қарапайым болған кезде жұмыс істейді. Содан кейін қарым-қатынас саласы өзгеріп, жаңа қатынастар тәртібіне енеді. Әлеуметтік қатынастар желісі жұмыс істей бастайды, ал ұғымдар мен нысандардың қалған екі саласы әлі жетілмеген.

Ұғымдар аймағы әлеуметтік қатынастар желісімен тығыз байланыста бола отырып, әлеуметтік қорғаушы рөлін атқарады. Қоғам қайта құруды

қолға алады, бұл әлеуметтік қатынастарсыз мүмкін емес. Ұғымдар саласы ғана өркениеттің дамуын немесе ыдырауын ақтай алмайды. Керісінше, ол әлеуметтік қатынастар желісімен бірігуі керек. Қоғам тарихы-бұл басында діни ұғым құрған оның әлеуметтік қатынастары желісінің тарихынан басқа ештеңе емес.

Төртінші тарау

Беннабидің өркениетке көзқарастарының тамыры: ішкі-әлеуметтік өлшем

Ритцердің ішкі-әлеуметтік өлшемге берген анықтамасын қолдана отырып, бұл тарау осы себепшарттардың Беннабидің көзқарас әсеріне назар аударады. Беннабидің өмірбаяндық очеркі сирек, ал оның өмірбаяны 1905-жылы туылғаннан бастап 1939-шы жылға дейінгі кезенді қамтиды. Оның қалған өмірін қамтитын шектеулі дереккөздері оның кітаптарымен, замандастарының жазбаларымен және оның дәуіріндегі тарихи жазбаларда толықтырылған.

Малек Беннаби 1905-ші жылы Алжирдің шығысындағы кедей отбасында дүниеге келген. Оның жеке басын қалыптастырған исламдық орта Алжир мұсылмандарын олардың мәдениеті мен өркениетіне отаршылдық қысым көрсеткен кезде де қорғады. Оның әжесінің «діндар әңгімелері менің жеке басымды саналы түрде тұжырымдайтын, сондықтан мен бата беру ислам құндылықтары мен әдептілігінің шарықтау шегінде екенін білдім».

Француздар билігі кезінде ол көптеген жергілікті отбасылардың, оның ішінде өзінің туыстарының Алжирден шығыс араб елдеріне ұжымдық көші-қонына куә болды. Отаршылдық ережеге наразылық Алжирдің әлеуметтік және экономикалық құрылымын күрт өзгертті. Дәстүрлі исламдық орта азғындады, дәстүрлі өмір ыдырады, ұжымдық өмірге қауіп төнді. Беннаби әлеуметтік қатынастардың маңыздылығын отбасының микродеңгейінде және қоғамның макродеңгейінде түсінді.

Беннаби қауымдастығында дәстүрлі институт болып табылатын *зауийя*, білім мен ресми араб әдебиеті сияқты, мұсылман өркениетінің құлдырауынан кейін ислам ілімдерін сақтауда шешуші рөл атқарды. Ертегілер танымал мәдениетті сақтады, ал мешіт пен *медреселер* Беннабидің білім алуында шешуші рөл атқарды. Ол араб грамматикасын, әдебиетін, поэзиясын, заң ғылымын және дінтануды үйренді.

Беннаби өзінің алғашқы кітабында Құранның негізгі тақырыптарын қайта түсіндіріп, әртүрлі әлеуметтік және мәдени салалардағы теорияларын дамытты. Оның дін туралы негізгі тезисі оның мәні мен кез келген өркениеттік үдерісіндегі рөлін талдауды басшылыққа алды. Беннаби үшін дін ғаламның тәртібінде адам рухын сипаттайтын заң ретінде орын алған. Беннаби кейінірек Францияда көптеген мұсылман ойшылдарымен және белсенділерімен кездескен кезде исламды әмбебап тұрғыдан ашты. Ол исламды дін, өмір салты, әлеуметтік генератор, мәдениет және өркениет деп санады.

Мұсылман әлеміндегі білім беру мәселесі Беннабиге қатысты негізгі мәселе болды. Алжирде отарлық езгі үстемдігі кезінде көрініс, әдістемелер, құралдар мен атқарымдар жетіспеді. Екі оқу жүйесі оның санасы мен жанына дәстүрлі жүйенің ыдырауы мен заманауи (француз және батыс) білім беру жүйесінің алға басуының себептерін іздеуге әкелді (баулиды).

Біріншісі қорқынышты жағдайда болса, екіншісі кеңейе түсті. Ол дамыған әдістемелер мен айқын көзқарасқа ие болды және отарлық тәртіптің қорғауына ие болды. Алайда оның зайырлы көзқарасы мен батысқа бағытталған борышы Беннабидің бүкіл өмірі мен мансабында назарын аударған екіжақтылық мұсылман өркениеттік шеңберіне қайшы келді.

Беннаби Еуропадағы және Алжирдегі мұсылмандық ортадағы өмір мен ойдағы өзгерістерді байқады және тіркеді. Бұл екі жағдай оның табиғат пен өркениет адамына қатысты тұжырымдамаларына әсер етті. Ол мұсылман зияткерлік ортасында ойлаудың жаңа үрдістерінің куәгері болды. *Уляма* қозғалысы Алжир қоғамында қоғамның түрлендірулеріне қатысты әдіс пен тәсілде бұрын-соңды болмаған.

Беннабидің отарланған Алжир азаматы болғандығы, екі білім беру жүйесінде оқығандығы және еуропалық отарлаушылармен байланысы оның отарлаушылар және отарланушылар туралы ұғымдарын қалыптастырды және қазіргі кездегі мұсылмандардың жантанулық ахуалын талдау құралы ретінде «ынтымақтастық» ұғымын қалыптастырды.

Беннабидің еуропалық ой туралы білімі оның зияткерлік және саяси сана-сезімін жоғарылатып, оның қызығушылығы инженерліктен пәлсапаға және әлеуметтік ғылымдарға, содан кейін мұсылмандық түрлендіру ойға, отарсыздандыру қозғалысына және Алжир мен мұсылман әлеміндегі қайта өрлеу күштеріне ауысты. Ол Алжирдегі *Уляма* қозғалысының маңыздылығын түсініп, *ислах* (түрлендіру) және *Магриб* (Солтүстік Африка) бірлік ұғымдарын насихаттады. *Уляма* қозғалысы саясаткерлерге әлеуметтік көшбасшылықтан бас тартқанға дейін Беннаби олардың еркін және тәуелсіз Алжир қоғамы үшін түрлендірушілік қозғалысына таңданды. Ол ағартушылық және мәдени жұмыстардың саяси белсенділіктің маңыздылығына сенді.

Мысырдағы саяси босқын ретінде Беннаби зиялы қауыммен және дәстүрлі мекемелермен байланыс орнатып, араб зиялыларына мұсылман үмбетінің өркениеттік жаңаруы мен қайта өрлеу мәселелеріне назар аударуына әсер етті. Беннаби 1971-ші жылы Алжирде қайтыс болды, ал қазіргі уақытта ең үлкен мұсылман ойшылы Алжир мұрасын қалдырды. Беннабидің байланыстарын *Ми* өзінің ішкі әлеуметтік өлшемімен анықтады. Ол дамудың күрделі мәселелерін шешу үшін мұсылман және дамушы әлем зиялыларымен ұжымдық жұмыс пен мықты байланыстарға сенді. Оның ең мықты байланысы *Уляма* ұсынған мұсылман әлеміндегі түрлендіру қозғалыс болды.

Беннабидің исламға адалдығы мен Ибн Халдунмен сүйсінуі оның мұсылман зиялыларының батыс мәдениетінен төмендігі кешенін талдауға негіз болды. Ол дәстүрлі мәдениеттің зиялылары (*Уляма*) тарихтағы маңызды борышын *Әл-Миуаххид* шеңберінде орындай алмайды деді. *Уляма* қозғалысы ислам ілімдерінің тазалығы мен сақталуына баса назар аударып, олардың жаны мен ақыл-ойларын олардың *Әл-Миуаххид* дәуірінен кейінгі мәдениетінен жаңа мәдениетке өзгерту туралы қамқорлық жасады.

Беннаби Ибн Таймийя, Ибн Халдун, Ибн Абдул-Уаххаб сияқты кейбір алғашқы мұсылман ғалымдары мен жазушыларының ықпалында болды және өзін сол түрлендірушілер тізбегінің өнімі деп санады. Басқа араб елдеріндегі тәжірибесінен кейін ол өзінің талдауын басқа діни ұғымдарды да қамтыды және әлеуметтік құбылыстар мен діннің тарихи өзгерістегі рөлі туралы әртүрлі түсіндірмелерді қарастырды.

Бесінші тарау

Беннабидің өркениетке көзқарастарының тамыры: сыртқы-әлеуметтік өлшем

Метатеоризациялау тәсіліне сәйкес сыртқы әлеуметтік себепшарттар макродеңгейлі талдауға бағытталған және нысанды қырларды шешеді. Олар институттар мен ойдың тарихи тамырларына үңіледі. Үлкен қоғамға және оның теоризацияның даму әсеріне қарау үшін бұл себепшарттар *Mi* өлшемін белгілейді де макродеңгейге ауысады. Сыртқы әлеуметтік өлшемдер жосықтар мен түрлі институттар, қоғам құрылымдары мен көзқарастың немесе теорияның дамуымен тікелей немесе жанама байланыстағы басқа әлеуметтік қызметтердің арасындағы байланысты ерекше атап көрсетеді.

Беннаби мұсылман өркениетінің мәселелерін отарлау және отарсыздандыру жағдайында әлеуметтанудың көмегімен үлкен әлеуметтік-тарихи мәнмәтінге байланысты шешуді мақсат етті. Беннаби отаршылдық Батыстың бүкіл өркениеттік күн тәртібінің бөлігі деп және іштен өркениеттік жауап қажет деп санады.

Батыстың антропология, археология және әлеуметтану ғылымдары оның үнсіздікті, тұрпайылықты және қарабайырлықты өркениеттендіру жөніндегі талап етілген өркениеттік борышын қамтамасыз етуге көмектесті. Мұндай арнайы сөздер отарланған халықтар мен өркениеттерді белгілеу үшін қолданылды. Ол өзгелерден алшақтықтың екіге бөлінуіне, жат қалыптар арқылы кеңею мен үстемдікке жол берді. Бұл адамдар мен бытыраңқы мұсылман елдерін этникалық және тілдік бағыттар бойын-

ша бөліп, Үмметтің біртұтастығына қауіп төндірді. Отарлауға дейінгі Алжир қоғамы өзінің өркениеттен кейінгі кезеңінде болды. Әлеуметтік тұрғыдан ол бүкіл отарлық дәуірге қарағанда жоғары дамумен тұрақты болды. Алжир үйлесімді өмірге, саяси тұрақтылыққа, экономикалық ілгерілікке, мәдени шығармашылыққа, қоғамдық келісімге және сауаттылыққа ие болды. Оның *Уляма* қозғалысы білім мен исламдық ілімдерді таратты және алжирліктердің жеке басын сақтап қалды.

Өкінішке орай, даму мен өркендеу созылмады. Отаршылдық қозғалыс Алжир қоғамының болашақ ұрпақтарына із қалдырған төрт маңызды кезеңнен өтті. Жаулап алу мен басып алу кезеңі (1830-1848 жылдар) Францияның «шектеулі басқыншылық» саясатымен басталды. Саясат алжирліктерді қарсылықтан оқшаулап, олардың әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени және діни құрылымдарын өзгертуге бағытталған болды.

Екінші қарсыласу кезеңі және отарлық күшею (1847-1871 жылдар) Алжирді бөлді және жергілікті алжирліктерді бағындырды. Толық отарлау мен жергілікті мойынсұну кезеңі (1871-1919 жылдар) Алжир мұсылмандарын одан әрі езіп, кірмелердің санын көбейтті. Алжирдің ояну кезеңінде (1919-1962 жж.) Отарлау шарықтау шегіне жетті, ал панисламистік түрлендіру ағымы мен қайта өрлеу жергілікті зиялылар мен саясаткерлер арасында пайда болды.

Соңында, ғасырлар бойы алжирліктерге ұжымдық бірегейлік сезімін беретін исламның қуатты үндеуі 1920-шы және 1930-шы жылдары жаңадан жұмылдырылды. Төртінші отарлау кезеңінде жергілікті тұрғындар мен отаршылдық арасындағы қақтығыс ең ауыр жағдайда болды.

Беннабидің көзқарасы бойынша Алжир үш ғасыр бойы ислам өркениетінің даңқты тарихы мен қалыптарымен салыстырғанда аласапыран жағдайында болды. Аласапыранның ішкі және сыртқы қырлары отарлау диалектикасын құрайды. Беннаби үшін отаршылдық аласапыранды өмірдің барлық салаларында тікелей қатысуымен байланыстырды. Отарлау мақсаттарын жүзеге асыру үшін, әсіресе мұсылман әлемінде, қоғамшылдық қоғамның құрамдас бөліктері арасында жасанды екі-жақтылық орнату арқылы өркениетті кез келген үдерісті тоқтатуға

бағытталған еді. Бұған жауап ретінде Алжир ұлтшылдығы *Уляманың* қосарлы күшімен зияткерлік-діни деңгейде және саясаткерлер саясатында Беннаби парадигмасы мен отарлықтан босатудың екі субпарадигмасын (түрлендіру және жаңалау) арасындағы байланысты көрсете отырып дамыды.

Беннаби отарлау мәселелерін шешу үшін біз біріктіргіштік шеңберден бастап бүкіл дағдарыстың негізінде негізгі мәселелерді шешуіміз керек деп есептеді. Беннабидің өркениеттік парадигмасы салыстырмалы негіз ретінде өркениет шеңберіндегі адам жағдайлары мен қоғамдағы өзгерістерді талдайтын еді.

Алтыншы тарау

Беннабидің өркениетке көзқарастарының тамыры: ішкі-зияткерлік өлшем

Бұл зерттеуде метатеоризацияның үшінші өлшемін құрайтын ішкі-зияткерлік себепшарттар оның *Mi* түрінде қарастырылады. Бұл танымдық себепшарттарды зерттеуді өркениет саласымен байланыстырады және мұсылман әлеміндегі мәселелерді шешу үшін Беннабидің зерттеу саласына қатысты. Ол негізгі танымдық парадигмаларды, көзқарас мектептерін, парадигманың өзгеруін және қолданыстағы теорияларды талдау мен жаңаларын дамытудың жалпы метатеориялық құралдарын анықтайды.

Өркениетті зерттеуде екі кең парадигма басым болды: тарих пәлсапасы және әлеуметтік ғылымдар. Беннаби өркениетті зерттеуді әдістемесі мен тұжырымдамалары әлеуметтік ғылымдардан алатын ерекше сала деп санады. Ол Құранды білумен және діндерді зерттеумен материалистік және зайырлы білім тұжырымдамалары мен тарихи өзгерістерден аулақ бола алды. Мұның ішкі зияткерлік өлшемін осы зерттеуде қолдану Беннабидің өркениетті зерттеудегі басым парадигмалар туралы хабардар болуына көмектесті.

Бұл тарауда кейбір ойларды түпнұсқа ойшылдарға жеткізу үшін мазмұнды талдау қолданылады. Басым парадигмалар мен әртүрлі мектептер мен болашақ көріністерді талдау Беннабидің тірі кезінде және бүкіл пән тарихында туындайтын салалар мен басым мектептерде пайда болған тұжырымдамалар, арнайы сөздер, әдістер мен олардың шығу тегі арасындағы байланысты анықтайды.

Тарих пәлсапасының парадигмасы шеңберінде үш мектеп өркениетті зерттеуді өзара байланысты парадигмаларымен бөліседі: айналымдық көзқарас, ілгерілік туралы көзқарас және адамзаттың алуан түрлі адамдардың қарапайым жанама көзқарастары. Парадигмалар адамзат жағдайындағы тарихи өзгерістердің негізгі көріністерін және өркениет мәселесіне тарихи өзгерістердегі заңдылықтарды байқау және тұжырымдау арқылы жүгінген негізгі мектептерді құрайды.

Гегель, Кант және Маркстің жетекші ғалымдары болған ХІХ ғасырдағы тарихи ілгерілік мектебі тарихты ілгерілікті деп санады және Беннабидің өркениетті зерттеуіне үлес қосты. Гегельдің диалектикалық әдісінде тарих – өркениет пен адамзат бостандығы ілгерілігінің тарихы. Тарихи ілгерілік мектебінің басқа жетекші қайраткері Маркс Гегельдің ойымен рухтандырылды. Гегель ақылдың диалектикасын қолданса, Маркс экономикалық құралдардың диалектикасын қолданды.

Ілгеріліктің әсерінен Кант Дарвиннің біртіндеп даму теориясын және табиғи ғылымдардың дамуын адам жағдайына және оның тарихи өзгеруіне қолданды. Мектептің осы зерттеу аясындағы басты үлесі – тарихи қозғалысты, оның кезеңдері мен себептерін түсіндіру.

Беннаби тарихшылардың көпшілігі осы оқиғаларды ұтымды түсіндіру үшін негіз құрудан гөрі тарихи оқиғаларды жинауға тырысты деп мәлімдеді. Ол Гегельдің қарама-қайшылық немесе диалектика ұғымы мен элеуметтік өзгерістер тудыратын қарама-қайшы себептер экономикалық деген марксистік ұғымның арасындағы байланысты көрді. Беннаби Гегельдің ұғымдарын өзгерістердің шапшаңдатқышы ретінде мойындап, марксистерді диалектикалық талдаулары үшін мақтады. Беннаби Маркстің адам қажеттіліктері туралы теориясы өркениеттің туу серпінін түсіндіре алмайды деп есептеді.

Беннаби тарихи ілгеріліктің мектебін тарихидан гөрі шығыстанулық және еуроцентристік негізде деп сынға алды. Мектеп тарихи өзгерістердің кейбір айналымдарына назар аударып, өркениеттің күрделілігін көп қырлы құбылыс ретінде ескермеді. Оған одан әрі Ибн Халдун мен Тойнби жетекші ғалымдар болған айналымдық мектеп әсер етті. Беннаби өзін осы әдіс пен әдістеменің ізбасары ретінде көрді. Мектеп тарихи өзгерістегі заңдылықтарды ажыратып, бұл заңдылықтарды айналымдық деп тұжырымдады. Ғалымдар тарихшылардың деректерін зерттегеннен кейін тарихи өзгерудің әмбебап заңдылықтарына келді.

Ибн Халдун *Микаддимасында* бірінші болып тарихты зерттеп, оның заңдылықтарын анықтауға мұрындық болды. Оның қоғам мен әлеуметтік өзгерістердің табиғатын зерттеуі оны ұрпақтар мен үдерістер өркениеттің бағытына ықпал ететін өркениет туралы Ильм әл Умран деп атаған ғылымды дамытуға әкелді. Оның Асабийя тұжырымдамасы бойынша әулеттер мен мемлекеттердің өрлеуі, өсуі және ыдырауындағы тарихи өзгерістерге түрткі болатын күш.

Тойнби дүниежүзілік тарихты өркениеттер тізбегі ретінде қарастырды және өркениеттерді диалектикалық сын-қатерлер мен жауаптардың және өсу мен құлдырау кезеңдерінің нәтижесі деп санады. Ол өркениеттің табиғатын тарихи өзгерісті зерттеудің «тұтас» немесе түсінікті бірлігі ретінде атап көрсетті. Ибн Халдун сияқты ол да өркениеттің құлдырауымен аяқталуы керек өркениеттік үдерісті тұжырымдамалайтын детерминші («детерминизм») (латынның *determinare* етістігінен – «шектеу», «белгілеу», «анықтау») – барлық құбылыстар мен үдерістердің өзара байланысы мен өзара сенімділігі туралы ілім, жалпыға бірдей себептілік туралы ілім) болды.

Көптеген ғалымдар Беннаби өзінің ұғымдары, әдісі және қамқорлығымен екінші Ибн Халдун екеніне келіседі. Тарихтағы себептілік ұғымы да, өркениет айналымы да Беннабидің назарын аударды. Ол айналымдық қозғалыс ұғымы ілгерілікті даму шарттары мен құлдырау себепшарттарын талқылауға мүмкіндік береді деп сенді. Беннаби өркениетті тарихи зерттеудің бірлігі ретінде пайдалану үшін Ибн Халдун мемлекетінен әлеуметтік-тарихи зерттеудің түсінікті бірлігі ретінде өтті. Тойнбидің өркениетті тарихи талдаудың бірлігі ретінде қолдануы, айналым туралы ұғымы және сын-қатерлер мен әсерлерді тұжырымдауы

Беннабидің көзқарасына әсер етті. Беннаби өз заманындағы әлеуметтік оқиғаларға талдау жасау және өркениет үдерісіндегі діннің рөлін талқылау үшін әлеуметтік ғылымдар әдістемесін қолданды. Беннаби үшін әлеуметтану мен жантану мұсылман ренессансын, яғни қайта өрлеуін өршіту үшін қажет болды. Ол дінді әлеуметтік құндылықтардың жинақтаушысы және өркениеттің серпінді өзара әрекеттесуіне шапшаңдатқыш ретінде қарады. Беннаби адамды өзгерісті бағдарлайтын өркениеттің негізгі құралы деп қарады. Ол тарих пәлсапасы мен әлеуметтік ғылымдардың екі басым парадигмасына, үш мектепке және өркениетті зерттеудегі түрлі тәсілдерге наразы болды.

Жетінші тарау

Беннабидің өркениетке көзқарастарының тамыры: сыртқы-зияткерлік өлшем

Ми-дың метатеоризациялау тәсіліндегі төртінші өлшемі теорияны талдаудағы ұғымдар, құралдар, тұжырымдамалар мен теорияларға арналған басқа академиялық пәндерге балама ретінде сыртқы зияткерлік себепшарттарды қамтиды. Сыртқы зияткерлік өлшемдер дәстүрлі түрде өркениет зерттеулерінен тыс болып саналатын ғылымдар мен зерттеу салаларының әсеріне бағытталған. Беннаби жағдайында бұл сыртқы зияткерлік өлшем Құран мен Сүннеттің, мұсылман әлеміндегі діни түрлендіру ойдың, жантанудың, жаратылыстану ғылымдарының, пәлсапа және басқа да өркениетті зерттеуге жат зияткерлік әрекеттердің және оның дәстүрлі екі басым парадигмасының әсерін қамтиды.

Беннаби әлеуметтік ғылымдардағы заманауи ғылыми жаңалықтар мен дамуларға негізделген Құран тәпсірі мен түсіндірмесін жасады. Тарихи өзгерістің айналымдық тұжырымдамасын түсіндіре отырып, Беннаби Құранға діни ұғымның өркениеттік үдерістегі жұмысын және тарихтағы Құран қағидасының сенімділігін түсіндіруге сілтеме жасады. Ол дін адамның жеке басын қалай өзгертетінін және өркениеттік үдерісті қалай меңгертетінін зерттеді.

Беннабидің ұраны Құран Кәрімнің аяты болды: «Шынында да, Алла адамдар ойларын өзгертпейінше, олардың жағдайын ешқашан өзгертпейді». Бұл адамның мәртебесін және тарихи өзгерістегі және адам жағдайындағы өзгерістегі адам себепшартының үстемдігін талдауға арналған. Беннаби өркениетті үдерісті бастау үшін қоғам адамның мәртебесін табиғи шикізат күйінен шартты жеке тұлғаға өзгертуі керек деп тұжырымдады.

Құран қағидалары бізге тарихи өзгерістер мен діннің осы үдерістегі рөлін түсінуге көмектеседі, ал тарихи зерттеу Құран қағидаларын дәлелдеуге көмектеседі және тәжірибелі дәлелдер береді. Беннаби жаңашылдық ойға немесе дінді адамзат өркениетіндегі белсенді рөлді жоққа шығаратын зайырлы рухқа қарсы тұрды. Ол барлық пайғамбарлардың ілімдерінде айтылғандай Құран мен Аян адамзат өркениетінің ажырамас бөлігі екенін дәлелдеуге тырысты.

Мұсылман әлеміндегі артта қалушылық мәселесін шешу үшін біз Құранда айтылған және Ибн Халдун өзінің тарихи өзгерістегі айналымдық түсініктеріндегі, тарихтағы әмбебап заңдылықтармен түсіндірілген тұрақты заңдылықтарды қарастырған жөн. *Ми* мәнмәтініндегі Құран мен Сүннет Беннабидің өркениетке көзқарасына әсер еткен негізгі сыртқы зияткерлік себепшарттар болды.

Мұсылман әлеміндегі түрлендіру ой сол қозғалыстың (түрлендіру, жаңару және қайта өрлеу) белгілері болып табылатын *ислах*, *тәждид* және *нахда* ұғымдарын қабылдады. Олар 18-ші ғасырдың ортасында пайда болған жаңа парадигманың көрінісі болды. Ибн Абдул-Уаххабтың қозғалысы исламның түпнұсқа және негізгі дүниетанымын жандандыруға тырысты, мұнда бірлік ұғымы барлық басқа серпінді қағидаларды бекітеді. Мұсылман әлеміндегі түрлендіру ой-пікірлердің тағы бір тәлімгері Әл-Афгани сол түрлендіру парадигмасына кіріп, исламның таза ілімдері кез келген жаңғыру немесе түрлендірудің сәтті өтуі үшін қажет деп тұжырымдады. Беннаби бұл қозғалыстың негізгі ұғымдарын оның зияткерлік қырларында қабылдады.

Алжирде түрлендірушілер артта қалушылыққа жан-жақты қарамаған. Беннаби өркениет үдерісіне жету мақсатымен бірге адамның жеке ба-

сын қалай өзгертуге және дамытуға болатындығын түсінгісі келген жүйелі көзқарас үшін жантануға жүгінді. Ол діни ұғымдардың әлеуметтік құндылықтардың жинақтауына қалай еніп, адамның көзқарасын жоғарылататынын түсінуі керек деді.

Беннаби Фрейд пен Юнгті Жан Пиажеден дамыған жантануды қоса отырып, діннің ұстанымы мен қызметіне қатысты мақұлдады. Беннаби діни ұғым адамның жан дүниесін ырықсыз сезім заңынан босатып, рух заңына бағындырады деп жазды. Дін жеке тұлғаның мінез-құлқын оның өмірлік күштеріне бағыттайды және қоғамға жалпы қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Фрейд Беннабиге адамның жеке тұлғасының ішкі жағын өзгертудегі және жеке адамдар мен топтардың өмірлік күштерін өркениеттік үдерістегі жағымды рөлге бағыттаудағы діннің жан-уақыттық рөлін түсінуге көмектесті.

Өркениеттік үдерісті басқаратын діни ұғым өзінің серпінді рөлін жоғалтқан кезде қоғамның өркениеттік үдерісі құлдырап, өзінің ұғымымен немесе алғашқы тұрпаттарымен, яғни архетиптерімен («архетип» (грек сөздерінен шыққан: *ἀρχή* – бастау; *τύπος* – із, пішін, үлгі). Анықтама: Архетиптер – әмбебап «ұжымдық бейсаналық» мазмұнын құрайтын және адамның ойлауы мен мінез-құлқын тосын түрде анықтайтын адамның әмбебап туа біткен жансезімдік құрылымдары) біріккен жұмысын тоқтатады. Беннаби кезеңдер ұғымын негізінен Ибн Халдуннан алғанымен, ол қазіргі заманғы даму жантануын қоғамның жан-әлеуметтік ілгерілігін талдау үшін қолданды. Пиаженің әсерінен ол жеке адам мен қоғам бірдей үш тарихи кезеңді бастан өткеретініне баса назар аударды: нысанның жасы, адамның жасы және ұғымның жасы.

Пәлсапа – Беннабидің өркениетке көзқарасына әсер ететін төртінші зияткерлік себепшарт. Пәлсапа, Декарттық ой және қазіргі заманғы дәріс оның сыртқы қайнар көзі болды, оның ішінде Ибн Туфайл, Даниэль Дефо, Ибн Рушд және Әл-Ғазали ұғымдары болды. Беннабидің Декарттан алған маңызды пайдасының бірі оның талдау әдісі болды. Ол өркениеттің құрылымдық құрамдас бөліктерін және сол құрамдас бөліктердің өркениеттік үдерістегі қызметін зерттеу үшін екі түрлі, бірақ өзара тығыз байланысты талдау тетіктерін қолданды.

Беннаби өркениетті көп қырлы құбылыс ретінде қарастырған бірнеше қисыншылардың бірі болды. Оның үлесін дәстүрлі үзінділген және қарама-қайшы парадигмаларға маңызды даму және балама деп санауға болады. Беннаби жүйені құрушы және пәнаралық тәсілдің қисыншылар ретінде маңызды.

Сыртқы-әлеуметтік себепшарттар Беннабиге өркениетті зерттеудің бастапқы нүктесін анықтауға көмектесті. Оның уақытында Алжирдегі және мұсылман әлеміндегі жағдайға алаңдауы оны қоғамы мен үмбеті тап болған түрлі мәселелерді барабар шешу жолдарын тұжырымдауға мәжбүр етті. Әдістемелік деңгейде Беннаби тарихшылардың әдістемелерін қолданды, ал зияткерлік және танымдық деңгейлерде ол өркениеттің үш негізгі өлшемдерін: тарихи, әлеуметтік және мәдени мәселелерін шешу үшін біріктіріп, әртүрлі пәндерден пайдаланды.

Сыртқы зияткерлік себепшарттарға Құран мен Сүннет, мұсылман әлеміндегі діни түрлендіру ой, жантану, жаратылыстану ғылымдары, пәлсапа және басқа зерттеу саласынан тыс зияткерлік әрекеттер және оның екі дәстүрлі басым парадигмалары кірді.

Беннаби тұжырымдаған және дамытқан өркениетті зерттеудегі пәнаралық көзқарасқа және оның әлеуеті үшін ұғымдарды, тәсілдерді, теорияларды және зерттеу салаларын тұжырымдау мен дамытуды метатеоризациялау тәсілін қабылдауға, білімнің генезисі мен өсуі туралы жан-жақты түсінік беруге көп көңіл бөлу керек.

Автор

Бадран Бенлахсен – өркениеттану және тарих пәлсапасы кафедрасының доценті, Батна университеті, Алжир, пәлсапа кафедрасы және ислам факультеті, өнер факультеті, Файсал университеті, Әл-Ахса, Сауд Арабиясы. Ол Беннабидің жұмысы бойынша сарапшы, бірқатар журналдарда мақалалар жариялады және Беннаби және өркениеттану бойынша мақалаларын Алжирде, Мароккода, Сауд Арабиясында және Малайзияда өткізді.

Веб-сайт: <http://drbadrane.com>

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Белгілі алжирлік зиялы ғалым Малек Беннаби (1905- 1973) мұсылмандардың құлдырау себептерін және Батыс өркениетінің табыстары мен жетістіктерінің себептерін ашумен айналысқан. Оның көздеген негізгі мәселесі Құран Кәрімде немесе исламдық сенімде емес, мұсылмандардың өздеріне қатысты болды.

Бұл зерттеу Беннабидің тезисті зерттеу үшін метатеоризация әдістемесін қолдана отырып, өркениетке ішкі-сыртқы және әлеуметтік-зияткерлік себепшарттар әсер ететінін және теңдеудің мүмкін болатындығын теорияның одан да қызықтыратын құрамдас бөліктерінің бірін жарыққа шығару үшін өркениеттің өзі үшін жасалуы керек көзқарасын зерттейді.

Адам + Топырақ + Уақыт = Өркениет теңдеулері және дін маңызды шапшандатқышты құрайды, мұның мәні мұсылмандардың құлдырауын өзгерту тұрғысынан бағаланады. Айқын көрінетін нәрсе – Беннаби үшін адам кез келген азаматтық үдерістің басты күші болып табылады және онсыз қалған екі құрамдас бөліктің маңызы жоқ.

Нәтижелерге келер болсақ, Беннабидің мұсылмандар өздерінің рухани жағдайларын өзгертпейінше, олар ешқандай қорқыныш жасай алмайтындығына қоғамдағы мағыналы өзгерістер Құран аятында: «Әркімнің алды- артынан Аллаһтың әмірі бойынша, өкшелеп, қорғаушы (періштелер) бар. Расында бір қауым, өзін өзгертпейінше Алла, оны өзгертпейді. Сондай-ақ егер Алла, бір қауымға бейнет тілесе, Сонда оны ешбір қайтарушы жоқ. Әрі олар үшін Алладан өзге бір жәрдемші де жоқ». (13:11)

9 789967 493162